

ΤΟ «ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ» ΑΠΟΨΗ ΕΝΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΛΟΓΟΥ

ΧΡΥΣΑΦΗΣ ΙΟΡΔΑΝΟΓΛΟΥ

Μέρος β' και παράρτημα

2. Το δίπολο: υπερτροφικό κράτος και κόμματα/ασθενής κοινωνία πολιτών¹

2.1. Υπερτροφικό κράτος.

Η βασική θέση του μεταπολιτευτικού κοινωνιολογικού παραδείγματος είναι ότι η υπερτροφία του ελληνικού κράτους αποτελεί *μόνιμο χαρακτηριστικό* του και εμποδίζει την αυτόνομη έκφραση των διάφορων συλλογικοτήτων της κοινωνίας. Αμέσως εγείρεται ένα ζήτημα. Ο όρος «υπερτροφικό κράτος» είναι αμφίσημος.² Κατ' αρχήν παραπέμπει στο «μέγεθος» του ελληνικού κράτους. Συχνά όμως υπονοεί και την «ισχύ» καθώς και τη βούλησή του να παρεμβαίνει στα της κοινωνίας. Μέγεθος και ισχύς δεν είναι υποχρεωτικά το ίδιο πράγμα. Ένα «μικρό» κράτος μπορεί να είναι ισχυρό και έντονα παρεμβατικό. Ένα «μεγάλο» κράτος μπορεί να μη διαθέτει ούτε τη θεσμική δυνατότητα ούτε τη βούληση να παρεμβαίνει στην αυτόνομη έκφραση της κοινωνίας. Ούτε οι επιπτώσεις του μεγέθους και της ισχύος πάνω στην κοινωνία των πολιτών είναι υποχρεωτικά ταυτόσημες. Μπορεί να υποστηριχθεί (άλλοτε πειστικά και άλλοτε όχι) ότι ένα μεγάλου μεγέθους κράτος επιδρά αρνητικά πάνω

Ο Χρυσάφης Ιορδάνογλου διδάσκει στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

την *ιδιωτική οικονομική δραστηριότητα* γιατί της στερεί ανθρώπινους και υλικούς πόρους. Μπορεί να υποστηριχθεί ότι ένα «μεγάλο» κράτος ενθαρρύνει την άνθηση στενά συντεχνιακού χαρακτήρα κοινωνικών συσσωματώσεων, ιδίως η «πίττα», κομμάτια της οποίας μπορούν να αποσπασθούν, είναι μεγάλη. Δεν είναι όμως προφανές ότι το μέγεθος ενός κράτους περιορίζει γενικώς και αορίστως την αυτόνομη έκφραση των διαφόρων συλλογικοτήτων που υφίστανται σε μια κοινωνία. Υπάρχουν «μεγάλα» κράτη με πυκνότερη αυτόνομη συλλογική ζωή. Αντίθετα, το θέμα της σχέσης απέναντι στην κοινωνία τίθεται με διαφορετικό τρόπο. Ένα ισχυρό-πατερναλιστικό κράτος μπορεί με προφανείς τρόπους να δημιουργήσει συνθήκες ασφυξίας στην αυτόνομη έκφραση της κοινωνίας των πολιτών. Στις επόμενες παραγράφους θα εξετάσω το αν και σε ποιο βαθμό περί υπερτροφίας του ελληνικού κράτους ισχυρισμός επιβεβαιώνεται από τα πράγματα. Θα εξετάσω αμφότερες τις διαστάσεις της «υπερτροφίας»: του μεγέθους και της σχέσης. Και θα περιορισθώ στη μετεμφυλιακή περίοδο.

1.1.Α. Το «μέγεθος» του μετεμφυλιακού ελληνικού κράτους

Το μέγεθος του δημόσιου τομέα μιας χώρας συνήθως μετρείται με βάση το ποσοστό του συνόλου των δαπανών της λεγόμενης «γενικής κυβέρνησης»³ στο ΑΕΠ της χώρας αυτής. Ας δούμε την ιστορία που αφηγούνται τα ποσοστά αυτά.

Στην περίοδο 1961-73 το ποσοστό των δημοσίων δαπανών στο ελληνικό ΑΕΠ ήταν κατά μέσο όρο 23,2%. Το ποσοστό τούτο ήταν με διαφορά χαμηλότερο από τους αντίστοιχους μέσους όρους όλων των χωρών της ΕΕ των 15 με μίαν μόνο εξαίρεση, αυτήν της Πορτογαλίας.⁴ Προκύπτει, λοιπόν, ότι από άποψη «μεγέθους» το ελληνικό κράτος στη διάρκεια της πρώτης μετεμφυλιακής δεκαετίας δεν ήταν καθόλου υπερτροφικό. Ήταν «μικρό».⁵

Οι δημόσιες δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ άρχισαν να αυξάνονται αμέσως μετά τη μεταπολίτευση. Το 1980 το ποσοστό τούτο είχε φτάσει κοντά στο 30% του ΑΕΠ.⁶ Παρά τη σημαντική αύξησή του, το «μέγεθος» του ελληνικού δημόσιου τομέα εξακολουθούσε να είναι αισθητά χαμηλότερο από το 45,6% που ήταν ο μέσος όρος για την ΕΕ των 15. Για την ακρίβεια, το ποσοστό των ελληνικών δημοσίων δαπανών στο ΑΕΠ ήταν το μικρότερο στην ΕΕ.⁷

Η πραγματικά δραματική αύξηση του «μεγέθους» του ελληνικού κράτους συντελέστηκε στο διάστημα μιας δεκαετίας, της δεκαετίας του '80. Το 1981 (τελευταίο έτος της κυβέρνησης της ΝΔ) το μερίδιο των δημοσίων δαπανών ανήλθε στο 35% του ΑΕΠ.⁸ Το 1985, είχε φτάσει στο 43%.⁹ Το 1990, το ποσοστό αυτό είχε ανέβει κοντά το 45% του ΑΕΠ με βάση τους παλιότερους ορισμούς και κοντά στο 45% με βάση τους μετά την αναθεώρηση των ορισμών του ΑΕΠ υπολογισμούς (προφανώς το 45% δεν

είναι συγκρίσιμο με τα ποσοστά των προηγούμενων ετών).¹ Τα παραπάνω μεγέθη αντανakλούν τους ταχύτερους ρυθμούς αύξησης των δημοσίων δαπανών σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το 1990 ο ελληνικός δημόσιος τομέας δεν ήταν πλέον από τους μικρότερους στην Ευρώπη. Δεν ήταν όμως και από τους μεγαλύτερους.¹ Κατά μέσο όρο, στα 1990, το ποσοστό των δημοσίων δαπανών στο ΑΕΠ της ΕΕ των 15 ήταν περίπου 48%, ήτοι κοντά στο ελληνικό 50%.

Από το 1991 μέχρι και το 2007 η άνοδος του μεριδίου των δαπανών της Γενικής Κυβέρνησης στο ελληνικό ΑΕΠ συγκρατήθηκε. Μέχρι το 2007 δεν υπήρξε ούτε συστηματική άνοδος αλλά ούτε και συστηματική μείωση του μεριδίου αυτού. Σύμφωνα με τα παλιότερα στοιχεία, το ποσοστό των δημοσίων δαπανών στο ΑΕΠ κυμάνθηκε γύρω από το 50% του 1990 (με μέγιστη απόκλιση προς τα πάνω συν 2 και μέγιστη απόκλιση προς τα κάτω μείον 3,5 ποσοστιαίες μονάδες). Σύμφωνα με τα αναθεωρημένα στοιχεία το ποσοστό αυτό κυμάνθηκε γύρω από το 45% του 1990 (με μέγιστη απόκλιση συν 2 και μείον 3 ποσοστιαίες μονάδες). Στο διάστημα 1991-2007 το ελληνικό ποσοστό των δημοσίων δαπανών στο ΑΕΠ παρέμεινε κοντά στο μέσο όρο της ΕΕ των 15 (λίγο πιο πάνω από αυτόν με βάση τα παλιά στοιχεία και λίγο πιο κάτω με βάση τα καινούργια). Η μόνη –και πρόσκαιρη– εξαίρεση ήταν το έτος 2000, όπου το ελληνικό ποσοστό ήταν αισθητά υψηλότερο του ευρωπαϊκού μέσου όρου.¹

Κατά τα έτη 2008 και –ιδιαίτερα– το 2009 οι δημόσιες δαπάνες σημείωσαν νέα άνοδο: κατά τρεις ποσοστιαίες μονάδες το 2008 και άλλες τέσσερις το 2009. Το 2009 –και με βάση τα αναθεωρημένα στοιχεία– το μερίδιο του δημοσίου έφτασε στο 53,2% του ΑΕΠ. Καθώς όμως η αύξηση των δημοσίων δαπανών ήταν –λόγω της κρίσης– γενικευμένο φαινόμενο, το ελληνικό ποσοστό εξακολουθούσε να βρίσκεται κοντά μέσο όρο (51,2%) της ΕΕ των 15.¹

Τι βγάζουμε από την παραπάνω αφήγηση; Το πρώτο που βγάζουμε είναι ότι το μέγεθος του ελληνικού κράτους στη μετεμφυλιακή περίοδο δεν ήταν πάντα «υπερτροφικό». Αντίθετα, μέχρι το 1980 ήταν μικρό με ευρωπαϊκά δεδομένα. Το δεύτερο είναι ότι η αύξησή του έγινε γρήγορα και απότομα μέσα σε μια δεκαετία. Το τρίτο πόρισμα είναι ότι ακόμη και μετά την αύξηση του μεγέθους του το ελληνικό κράτος δεν είναι «μεγαλύτερο» από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Το αν ένα *σχετικά μεγάλο* κράτος –που όμως δεν υπερβαίνει το μέσο όρο της ΕΕ– μπορεί να αποκληθεί υπερτροφικό είναι θέμα επιλογής λέξεων. Η ουσία είναι αλλού. Η επικέντρωση στο μέγεθος αυτό καθ' εαυτό του κράτους είναι μάλλον άγονη και όχι ιδιαίτερα διαφωτιστική. Το ελληνικό κράτος είναι *υπερβολικά ακριβό σε σχέση με το εύρος και την ποιότητα των υπηρεσιών που προσφέρει*. Θα μπορούσε να προσφέρει τις ίδιες υπηρε-

σίες με πολύ λιγότερους πόρους. Ή αντίστροφα, με τους ίδιους πόρους θα μπορούσε να προσφέρει περισσότερες και καλύτερες υπηρεσίες (με την έλευση της κρίσης η επιλογή της λύσης αυτής έγινε πλέον ανέφικτη και η περικοπή του μεγέθους του κράτους αναπόφευκτη). Όλα ετούτα όμως δεν έχουν να κάνουν με το μέγεθος αυτό καθ' εαυτό του ελληνικού κράτους. Έχουν να κάνουν με την *παραγωγικότητά* του.

2.1.B. Η «ισχύς» του μετεμφυλιακού ελληνικού κράτους απέναντι στην κοινωνία

Η «ισχύς» ενός κράτους έναντι της κοινωνίας είναι δύσκολο να αποτυπωθεί σε μεγέθη. Μπορούμε όμως: πρώτο, να εξετάσουμε τις θεσμοποιημένες δυνατότητες παρέμβασης του στην κοινωνία και την οικονομία και, δεύτερο, να ανιχνεύσουμε τη βούλησή του να επιβάλλει τους κανόνες και τη θέλησή του.

Το προδικτατορικό κράτος διέθετε εκτεταμένες θεσμικές δυνατότητες παρέμβασης στην αυτόνομη συλλογική δραστηριότητα που προέρχονταν από τα «κάτω». Του της έδινε το Σύνταγμα, το «παρασύνταγμα», η νομοθεσία και μια πλειάδα διοικητικών ρυθμίσεων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την περίπτωση μας έχουν οι περιορισμοί της συνδικαλιστικής δραστηριότητας και της ελευθερίας του λόγου.¹

Στη σφαίρα της οικονομίας οι δυνατότητες κρατικής παρέμβασης ήταν πελώριες. Εκείνο που μας ενδιαφέρει εδώ είναι η παρέμβαση στη διαδικασία διαμόρφωσης των μισθών. Το προδικτατορικό κράτος θεωρούσε προνόμιό του να έχει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των αποδοχών των εργαζομένων στον *ιδιωτικό τομέα* και υποχρέωσή του να έχει τα μέσα να τις επιβάλλει. Ο στόχος ήταν η δημιουργία ενός μηχανισμού ελέγχου που θα εγγυούνταν την εργασιακή ειρήνη και θα εξασφάλιζε ότι η αύξηση των μισθών δεν θα υπερέβαινε τη μέση αύξηση της παραγωγικότητας της οικονομίας. Τα μέσα ήταν η νομοθεσία (Νόμος 3239/ 1955) και ο έλεγχος της ΓΣΕΕ και των εργατικών συνδικάτων. Όλες οι προδικτατορικές κυβερνήσεις επέμεναν να έχουν φιλικές προς αυτές διοικήσεις στην ηγεσία της ΓΣΕΕ.¹

Στη σφαίρα της βούλησης, λίγοι θα αμφισβητήσουν ότι το ελληνικό κράτος είχε τόσο τη διάθεση όσο και τους μηχανισμούς να επιβάλλει τη θέλησή του. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μέχρι την πτώση της δικτατορίας το ελληνικό κράτος ήταν «ισχυρό» κράτος.

Η μεταπολίτευση έφερε μεγάλες αλλαγές στο θεσμικό πεδίο. Το «παρασύνταγμα» και η μετεμφυλιακή νομοθεσία καταργήθηκαν και ένα ανεκτικό θεσμικό πλαίσιο σύντομα πήρε τη θέση τους. Οι λίγοι εναπομένοντες περιορισμοί στην συλλογική έκφραση ήταν πολιτικά αδύνατο να εφαρμοσθούν και σταδιακά εξαλείφθηκαν. Τις τελευταίες δεκαετίες η Ελλάδα διαθέτει (με εξαίρεση

ορισμένα μελανά σημεία) μίαν από τις πιο φιλελεύθερες δημοκρατίες στην Ευρώπη.

Αντίθετα, στο πεδίο της οικονομίας οι δυνατότητες διοικητικού ελέγχου, εν πολλοίς, διατηρήθηκαν στην πρώτη δεκαετία της μεταπολίτευσης. Ο έλεγχος του τραπεζικού συστήματος και η ευχέρεια παρέμβασης στη διαδικασία διαμόρφωσης των μισθών παρέμειναν (με δευτερεύουσες αλλαγές) στη θέση τους μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '80. Υπό την επίδραση της συμμετοχής της χώρας στην ΕΕ όμως το πυκνό παρεμβατικό οικοδόμημα σταδιακά αποδυναμώθηκε. Οι σημερινές δυνατότητες παρέμβασης του ελληνικού κράτους είναι πιο περιορισμένες από αυτές που ήταν. Αυτές που απομένουν χρησιμοποιούνται συνήθως κατά *ad hoc* τρόπο και –συχνά– αντανakλούν αδιαφανείς συναλλαγές, παραχωρήσεις σε ομάδες συμφερόντων ή απλή γραφειοκρατική διαστροφή.

Στη σφαίρα της «βούλησης» του μεταπολιτευτικού κράτους οι αλλαγές ήταν οι σημαντικότερες. Όπως αναφέρθηκε, η πτώση της δικτατορίας άλλαξε το συσχετισμό ισχύος ανάμεσα στις κυβερνήσεις και την πίεση των «κάτω» αιτημάτων και μετέτρεψε τον πολιτικό ανταγωνισμό σε πλειοδοτικό διαγωνισμό. Οι μηχανισμοί παρέμβασης στην οικονομία που είχαν διατηρηθεί δεν μπορούσαν πλέον να λειτουργούν ως όργανα ελέγχου. Άρχισαν να λειτουργούν ως όργανα κατευνασμού απαιτήσεων ασύμβατων με τη διατήρηση της αναπτυξιακής πορείας της χώρας. Ο μηχανισμός παρέμβασης στη διαμόρφωση των αποδοχών από όργανο συγκράτησης των μισθολογικών αυξήσεων μετατράπηκε σε εργαλείο ικανοποίησης απαιτήσεων για αυξήσεις υψηλότερες από την άνοδο της παραγωγικότητας. Οι κυβερνήσεις καλούνταν να χρησιμοποιήσουν το οπλοστάσιό τους για να τις επιβάλλουν προκειμένου να αποφύγουν την περαιτέρω κλιμάκωση της έντασης. Ο έλεγχος του πιστωτικού συστήματος, από όργανο διοίκησης πόρων σε τομείς αναπτυξιακής προτεραιότητας μετατράπηκε σε όργανο φθηνής χρηματοδότησης των δημόσιων ελλειμμάτων και επιδότησης ζημιολόγων επιχειρήσεων. Από τη στιγμή που ο μηχανισμός παρέμβασης υπήρχε, η πίεση για την χρησιμοποίησή του για σκοπούς διαμετρικά αντίθετους από εκείνους για τους οποίους ο μηχανισμός αυτός είχε, αρχικά, δημιουργηθεί ήταν ακατομάχητη.

Τα δείγματα αδυναμίας δεν σταματούν στο οικονομικό πεδίο. Η απαρίθμηση των νόμων που θεσπίστηκαν και διατηρούνται και των πρωτοβουλιών που ματαιώθηκαν από ομάδες συμφερόντων θα γέμιζε τόμους. Υπό φυσιολογικές συνθήκες, η «βούληση» του μεταπολιτευτικού κράτους είναι ασθενής. Στη διάρκεια της θητείας της προηγούμενης κυβέρνησης, μάλιστα, είναι αμφίβολο αν το κράτος διέθετε την οποιασδήποτε περιγραφής βούληση πέρα από την διάθεση κατευνασμού της ομάδας συμφερόντων που τύχαινε να ασκεί στην εκάστοτε στιγμή πίεση. Η βούληση

ου μεταπολιτευτικού κράτους εκδηλώνεται μόνο όταν το πράγμα πάει στο απροχώρητο (1985, 2010), όταν καλείται να επιτύχει έναν μείζονος εμβέλειας στόχο (ΟΝΕ) ή όταν αλείται να εφαρμόσει (υπό την πίεση καταδικαστικών αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου) την ευρωπαϊκή ομοθεσία. Σε όλες τις περιπτώσεις που καλείται να κάνει κάτι που και το ίδιο ξέρει ότι επιβάλλεται να κάνει, του ρειάζεται να εισάγει «βούληση» από το εξωτερικό.

Νομίζω ότι θα συμφωνήσουν οι περισσότεροι ότι το ελληνικό κράτος μετά τη μεταπολίτευση δεν είναι ισχυρό. Δεν είναι ισχυρό γιατί (κουρασμένοι από το «ισχυρό» κράτος της δικτατορίας) έτσι το θελήσαμε. Τούτο όμως δεν ναιρεί την πραγματικότητα της αδυναμίας του. Το μεταπολιτευτικό κράτος ούτε μπορεί ούτε θέλει να εμποδίσει την αυτόνομη συλλογική έκφραση της κοινωνίας. Εκείνο που με τη στάση του κάνει είναι να την εκτρέπει σε στενά συντεχνιακές κατευθύνσεις.

Συμπεράσματα

Ο ισχυρισμός ότι το μετεμφυλιακό ελληνικό κράτος ήταν παράλλακτα «υπερτροφικό» δεν στέκει με βάση τα δεδομένα. Από άποψη μεγέθους, το ελληνικό κράτος δεν ήταν πάντα μεγάλο. Έγινε σχετικά μεγάλο (χωρίς όμως να υπερβαίνει τον ευρωπαϊκό μέσο όρο) και, μάλιστα, από το 1974. Από άποψη ισχύος, δεν παρέμεινε για πάντα ο φορτικός και πατερναλιστικός μηχανισμός που ήταν. Στη διάρκεια της 3ης Ελληνικής Δημοκρατίας μετατράπηκε σε μια ασυνάρτητη μηχανή που χρησιμοποιούσε τους πόρους που είχε ή δεν είχε για να κατευνάσει, όχι για να συγκεντρώσει ή να συντονίσει. Με άλλα λόγια, όταν το ελληνικό κράτος ήταν «ισχυρό» δεν ήταν μεγάλο και όταν «μεγάλωσε» έπαψε να είναι ισχυρό. Τυχόν επικέντρωση στην «ισχύ» του πολεμάει τον περασμένο πόλεμο. Η επικέντρωση στο μέγεθός του χτυπάει τη λάθος πόρτα. Η εστίαση του προβλήματος δεν είναι το μέγεθος αυτό καθ' εαυτό του ελληνικού κράτους. Είναι το πόσο μέτρια είναι η δουλειά που κάνει. Και τούτο δεν είναι μονοτονική συνάρτηση του μεγέθους του.

2. Ισχυρά κόμματα και κομματοκρατία

Η πρόταση περί ισχυρών κομμάτων και κομματοκρατίας μοιάζει εκ πρώτης όψεως πειστικότερη. Φαινομενικά, η επιρροή των κομμάτων είναι πανταχού παρούσα. Είναι όμως τόσο μεγάλη και -κυρίως- τόσο μιας κατεύθυνσης όσο φαίνεται;

Ας εξετάσουμε πρώτα τα της κατεύθυνσης της επιρροής. Στη συζήτηση περί κομματοκρατίας η σιωπηρή υπόθεση εργασίας που συνήθως γίνεται είναι ότι στη σχέση κομμάτων και ομάδων συμφερόντων η επιρροή είναι μόνο μιας κατεύθυνσης: από τα κόμματα προς τις ομάδες συμφερόντων. Τα κόμματα έχουν αλώσει την κοινωνία των πολιτών και οι εκπρόσωποί τους στις συσσωματώσεις που

παράγει η κοινωνία λειτουργούν ως εγκάθετοι. Δεν είναι έτσι. Στη σχέση κομμάτων –ομάδων συμφερόντων η επιρροή είναι *αμφίδρομη*.¹

Από την πλευρά τους, τα κόμματα επιδιώκουν να έχουν τη μέγιστη δυνατή επιρροή στις διάφορες κοινωνικές οργανώσεις (ενώσεις, σωματεία, επιμελητήρια κλπ) για τρεις βασικούς λόγους. Πρώτο, χρειάζονται εκλογικό μηχανισμό. Δεύτερο, χρειάζονται ισχυρή επιρροή στο εσωτερικό των διαφόρων ομάδων συμφερόντων για να αποτρέψουν το πολιτικά υποκινούμενο «ροκάνισμά» τους όταν βρίσκονται στην κυβέρνηση. Όταν βρίσκονται στην αντιπολίτευση χρειάζονται ισχυρή επιρροή για να μεγιστοποιήσουν το «ροκάνισμα» του κυβερνώντος αντιπάλου τους. Τρίτο, τα κυβερνώντα κόμματα θέλουν τη συμπαράσταση των ομάδων συμφερόντων σε κρίσιμες αποφάσεις: μείζονος εμβέλειας εθνικές προσπάθειες (εκπλήρωση των όρων του Μάαστριχτ), επώδυνες πρωτοβουλίες (όπως η εισοδηματική πολιτική του 1985-87, η ασφαλιστική μεταρρύθμιση του 2001, η εφαρμογή του Μνημονίου σήμερα). Οι πρώτες δυο επιδιώξεις συνήθως εξασφαλίζονται με την ισχυρή επιρροή. Η τρίτη δεν είναι καθόλου δεδομένο ότι εξασφαλίζεται όσο μεγάλη και αν είναι η επιρροή ενός κόμματος στις κοινωνικές οργανώσεις. Καμιά, ωστόσο, από τις παραπάνω επιδιώξεις δεν εξασφαλίζεται χωρίς ανταλλάγματα.

Βλέποντας το ζήτημα από την πλευρά των στελεχών των διαφόρων ομάδων συμφερόντων διαπιστώνουμε ότι σχεδόν όλοι τους είναι και στελέχη κομμάτων. Τούτο δε σημαίνει ότι έχουν την πολυτέλεια να ξεχάσουν πού βρίσκεται η βάση ισχύος τους και ότι εκείνοι που τους ψηφίζουν είναι τα μέλη της κοινωνικής οργάνωσης στην οποία ανήκουν. Έχουν, λοιπόν, κάθε κίνητρο να λειτουργούν στα κόμματά τους και ως *πρεσβευτές* των κοινωνικών ομάδων που εκπροσωπούν. Ως πρεσβευτές έχουν επιρροή στη διαμόρφωση της πολιτικής του κόμματός τους σε πολλά ζητήματα και, ιδιαίτερα, σε εκείνα που δεν είναι μεν υψηλής πολιτικής ορατότητας αλλά είναι ζωτικής σημασίας για τα συμφέροντα των μελών της ομάδας τους. Οι απαιτήσεις των κομμάτων που περιγράφηκαν πιο πάνω είναι γενικές και αφήνουν μεγάλα περιθώρια άσκησης επιρροής στους εκπροσώπους των ομάδων συμφερόντων και πίεσης, ειδικά στις «λεπτομέρειες». Όποιος έχει παρακολουθήσει συζητήσεις επιτροπών της Βουλής (όπου τα φώτα της δημοσιότητας είναι μισόκλειστα) αντιλαμβάνεται ότι μια ρύθμιση-ελέφαντας μπορεί να περάσει σε μια παράγραφο κάποιου νομοσχεδίου (ή σε μια υπουργική εγκύκλιο) χωρίς να την αντιληφθεί κανένας άλλος εκτός από τους ενδιαφερόμενους και κάποιους ειδικούς. Η συνθετότητα της πολιτικής διαδικασίας προσφέρει μεγάλη αφανή επιρροή στους εκπροσώπους των ομάδων συμφερόντων. Η επιρροή αυτή είναι συχνά τόσο μεγάλη που όπως ορθά έχει ειπωθεί «τα κόμματα γίνονται τελικά δέσμια των ιδιαίτερων συμφερόντων

που υπηρετούν τα στελέχη τους σε κάθε χώρο».¹ Εάν ισχύει αυτό, τίθεται το ερώτημα: ποιος έχει αλώσει ποιον, τα κόμματα τις ομάδες συμφερόντων ή οι ομάδες συμφερόντων τα κόμματα;

Ας δούμε τώρα τα του μεγέθους της επιρροής. Η ένταση των κομματικών διαμαχών σε πολλά σωματεία και ενώσεις είναι αναμφίβολα πηγή δυσλειτουργίας. Η απλή διαπίστωση της ύπαρξής τους όμως, μπορεί να οδηγήσει σε εσφαλμένα συμπεράσματα σχετικά με το μέγεθος της επιρροής των κομμάτων πάνω στις οργανωμένες ομάδες. Οι κομματικές διαμάχες ενέχουν ένα στοιχείο παράστασης, υποκρύπτουν προσωπικές φιλοδοξίες, επικοινωνιακές στρατηγικές και απόπειρες τεχνητής διαφοροποίησης του προσφερόμενου από τις κομματικές φατρίες «προϊόντος». Όποτε τίθεται όμως θέμα προώθησης κοινών συμφερόντων και –ιδιαίτερα– όποτε διαφαίνεται ότι απειλούνται κεκτημένα, τότε μπορεί κανείς να προβλέψει με ασφάλεια ότι θα υπάρξει σύμπνοια τόσο των μελών όσο και των εκπροσώπων της ενδιαφερόμενης κοινωνικής ομάδας ανεξάρτητα από κομματικές τοποθετήσεις. Η ελληνική εμπειρία των τελευταίων δεκαετιών είναι γεμάτη από τις ισχυρότατες αντιδράσεις κοινωνικών ομάδων που αισθάνθηκαν (καλώς ή κακώς) ότι κάποιες νοητές κόκκινες γραμμές παραβιαζόταν. Σε θέματα όπως αλλαγές στο καθεστώς ρύθμισης ενός κλάδου ή ενός επαγγέλματος, στο ασφαλιστικό ή το εργασιακό καθεστώς, στο καθεστώς των επιδοτήσεων, στο ιδιοκτησιακό καθεστώς μιας δημόσιας επιχείρησης κλπ, τα στελέχη της ενδιαφερόμενης ομάδας που πρόσκεινταν στο κυβερνών κόμμα έτειναν να συμπαρατάσσονται με την αντιπολίτευση και ενάντια στην «κυβέρνησή τους». Η επιρροή των κομμάτων πάνω στις οργανωμένες ομάδες δεν είναι απεριόριστη και η υποστήριξη που δίνεται από στελέχη τους στα κόμματα δεν είναι άνευ όρων.

2.3. Ασθενής κοινωνία των πολιτών;

Μπορούμε πια να έρθουμε στη θέση ότι η ελληνική κοινωνία των πολιτών είναι ασθενής. Είναι όμως; Εξαρτάται από το πώς την ορίζει κανείς.

Αν ορίσουμε την κοινωνία των πολιτών ως το σύνολο των οικολογικών οργανώσεων, των φυσιολατρικών ομίλων, των φιλανθρωπικών σωματείων, των ΜΚΟ, των δικτύων αλληλοβοήθειας και γενικώς ως τις ενώσεις όλων των καλοπροαίρετων πολιτών που διατείνονται ότι θέλουν το κοινό καλό, είναι βέβαιο ότι θα συμπεράνουμε ότι η κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα είναι ασθενέστατη.

Αν την ορίσουμε όμως με πιο ρεαλιστικό τρόπο, π.χ. «κοινωνία των πολιτών είναι όλες οι τυπικές ή άτυπες συσσωματώσεις πολιτών με κοινά συμφέροντα και βλέψεις που δεν ασκούν επιχειρηματική δραστηριότητα, δεν έχουν ως σκοπό τους την άσκηση πολιτικής εξουσίας και δεν διοικούνται από το κράτος», τότε η εικόνα αλλάζει. Με βάση

τον πιο ρεαλιστικό ορισμό η ελληνική κοινωνία των πολιτών περιλαμβάνει και τα συνδικάτα, τις ενώσεις των επιχειρηματιών, τα επιμελητήρια, τους συλλόγους των ελεύθερων επαγγελματιών, τις εκκλησιαστικές οργανώσεις, ενώσεις και σωματεία με βάση τον τόπο καταγωγής, τις άτυπες συσσωματώσεις προυχόντων στις επαρχιακές πόλεις κλπ. Αυτής της περιγραφής η κοινωνία πολιτών δεν είναι ασθενής, είναι μια χαρά στην υγεία της. Απλώς, δεν είναι αυτή που ενδεχομένως θα θέλαμε να είναι. Και δεν είναι γενικώς και αορίστως ανίσχυρη. Μερικοί θύλακές της μάλιστα είναι τόσο ισχυροί που δύσκολα κανείς θα τολμούσε να τα βάλει μαζί τους. Σε αυτής της περιγραφής κοινωνία των πολιτών, η κάθε ομάδα πίεσης και συμφερόντων δεν επιδιώκει υποχρεωτικά κάποιο κοινό καλό (οτιδήποτε και αν επικαλείται για τον εαυτό της). Προωθεί τις βλέψεις της και τα συμφέροντα των μελών και των στελεχών της με μια ποικιλία μέσων φανερών ή υπόγειων.

Είναι φανερό ότι τα συμπεράσματα που βγαίνουν για τα χαρακτηριστικά της κοινωνίας των πολιτών εξαρτώνται καιρία από τον τρόπο με τον οποίο αυτή ορίζεται. Και είναι ακριβώς πάνω στο ζήτημα του ορισμού που κανείς παρατηρεί σημαντική εννοιολογική ρευστότητα. Στη σχετική βιβλιογραφία συναντά κανείς μια πληθώρα ορισμών σχετικά με το τι περιλαμβάνει και τι δεν περιλαμβάνει η έννοια της κοινωνίας των πολιτών.¹ Στο μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα ο ορισμός που κυριαρχεί σήμερα είναι αυτός που βλέπει την κοινωνία των πολιτών ως τις συλλογικές δραστηριότητες που καταλαμβάνουν το χώρο ανάμεσα στο κράτος και την αγορά.¹ Είναι ένας μη ικανοποιητικός ορισμός που δημιουργεί συνθήκες κινούμενης άμμου. Δεν διευκολύνει τον προσδιορισμό του πού αρχίζει και πού τελειώνει η κοινωνία των πολιτών. Αντίθετα, επιτρέπει στον εκάστοτε συγγραφέα να προσαρμόσει τα όρια της έννοιας που χρησιμοποιεί ανάλογα με τα συμπεράσματα στα οποία θέλει να καταλήξει. Επίσης, του επιτρέπει να συμπεριλάβει στην έννοια της κοινωνίας των πολιτών μόνο εκείνες τις συλλογικές δραστηριότητες που θεωρεί «καλές» και να αφήσει τις υπόλοιπες απ' έξω.

Φυσικά, ο κάθε ερευνητής δικαιούται να ορίζει τα φαινόμενα που μελετά κατά τρόπο που να διευκολύνει τη διατύπωση και τη διερεύνηση των υποθέσεων εργασίας που κάνει. Επιλέγοντας ένα ορισμό όμως αναλαμβάνει τους κινδύνους του. Εάν ορίσει την κοινωνία των πολιτών κατά τρόπο τόσο στενό που να αφήνει «απ' έξω» το πλείστο των συλλογικών δραστηριοτήτων που αναπτύσσονται σε μια χώρα αναλαμβάνει τον κίνδυνο να αποσυνδεθεί από το τι πραγματικά συμβαίνει. Εάν προσαρμόσει τους ορισμούς του με τρόπο που να συμπεριλαμβάνει μόνο τις συλλογικές δραστηριότητες που θεωρεί «καλές» κινδυνεύει να διαψεύδεται συνεχώς και, τελικά, να βλέπει τον κόσμο με τα έκπληκτα μάτια του Candide του Βολταίρου.

Για λόγους που θα φανούν αμέσως πιο κάτω, προτιμώ τον ουδέτερο, «ρεαλιστικό» και περιεκτικό ορισμό που δώσα παραπάνω. Ο ορισμός τούτος περιλαμβάνει όλες τις τυπικές ή άτυπες συλλογικές δραστηριότητες που δεν είναι κόμματα, επιχειρήσεις ή βραχίονες του κράτους. Περιλαμβάνει το σύνολο των ομάδων συμφερόντων και πίεσης όσο και τα κάθε λογής δίκτυα αλληλοβοήθειας, κοινωνίας ή διαμαρτυρίας ανεξάρτητα από τα (διακηυγμένα ή μη) κίνητρα και τις επιδιώξεις της δράσης τους.

4. Πού βρίσκεται το πρόβλημα

Η πρόταση περί ασθενούς κοινωνίας των πολιτών έχει μετατραπεί σε αφορισμό που η δύναμή του συνίσταται όχι στο ότι εξηγεί πολλά αλλά στο ότι επαναλαμβάνεται συχνά. Αρσιζεται σε προβληματικά θεμέλια και δεν αναδεικνύει κρίρια ζητήματα.

4. Α. Τα προβληματικά θεμέλια

Οι εμπνευστές της θεωρίας περί ασθενούς κοινωνίας των πολιτών είχαν στο μυαλό τους μια κοινωνία που *θα ήθελαν* να είχαν και όχι αυτήν που, *πράγματι*, είχαν μπροστά τους. Τούτο το χαρακτηριστικό δεν άλλαξε παρά τις μεταπολίσεις στην έμφαση που υπέστη μέσα στο χρόνο η θεωρία περί ασθενούς κοινωνίας των πολιτών. Στην τωρινή (οκβιβλιανής έμπνευσης) εκδοχή της η θεωρία «βλέπει» την κοινωνία των πολιτών αποκλειστικά και μόνο ως την δυναμική του πολίτη απέναντι στην κρατική αυθαιρεσία και τη δύναμη των επιχειρήσεων. Οι τυχόν άλλες επιπτώσεις της δράσης οργανωμένων ομάδων πάνω στην ανάπτυξη, στην πρόξυση της κοινωνικής ανισότητας (μέσω της προώξης στενά συντεχνιακών συμφερόντων), στην ποιότητα της δημόσιας διοίκησης παραβλέπονται. Με δεδομένη αυτήν την εξιδανίκευση, το συμπέρασμα προκύπτει φυσιολογικά: Η κοινωνία των πολιτών θεωρείται εκ προοιμίου «καλό» πράγμα και το πρόβλημα –ειδικά στην Ελλάδα– να είναι ότι κράτος και κόμματα δεν την αφήνουν να αναπτύξει αυτόνομα. Η θέση αυτή εδράζεται πάνω σε τρεις προτιμήσεις οι οποίες προϋποτίθενται ως ισχύουσες σε πείσμα των ενδείξεων περί του αντιθέτου: Πρώτο, οι κοινωνικές ομάδες που απαρτίζουν την ελληνική κοινωνία των πολιτών θέλουν την αυτονομία τους από το κράτος και τα κόμματα. Δεύτερο, η κοινωνία των πολιτών στην Ελλάδα είναι ατροφική. Τρίτο, η κοινωνία των πολιτών είναι μονοσήματα «καλή».

Η πρώτη πρόταση είναι απλώς ανακριβής. Κατά κανόνα, οι ομάδες που απαρτίζουν την ελληνική κοινωνία των πολιτών δεν θέλουν την αυτονομία τους. Για τις περισσότερες από αυτές ένας από τους βασικούς λόγους της ύπαρξής τους είναι να επιτύχουν την με ευνοϊκούς όρους να τα συμφέροντά τους μεσολάβηση του κράτους.

Η δεύτερη είναι μια μη θεμιτή γενίκευση. Το εάν η ελληνική κοινωνία των πολιτών είναι ατροφική ή όχι δεν είναι

δεδομένο, είναι προς απόδειξη. Υπάρχουν τμήματά της που είναι όντως ατροφικά και άλλα που δεν είναι.

Στο πολιτικό και ιδεολογικό πεδίο, η πρόταση περί εγγενώς «καλής» κοινωνίας των πολιτών μπορεί εύκολα να εκφυλισθεί σε απλοϊκότητα: ο λαός (γενικώς και αορίστως) είναι πάντα «καλός», οι «εξουσιαστικοί μηχανισμοί» (κράτος/κόμματα) πάντα «κακοί». Είμαι βέβαιος ότι οι εμπνευστές του μεταπολιτευτικού κοινωνιολογικού παραδείγματος δεν θα προσυπέγραφαν ποτέ μια τέτοιου είδους χρήση των απόψεών τους, αλλά αυτό έγινε.

Στο διανοητικό πεδίο, η συζήτηση μεταφέρεται γρήγορα στο κανονιστικό επίπεδο (τι *θα έπρεπε* να υπάρχει) χωρίς να έχει ξεκαθαριστεί το έδαφος σχετικά με το τι υπάρχει και πώς αυτό λειτουργεί. Έτσι, ο κάθε συγγραφέας αρχίζει να σκέφτεται με βάση τις προσωπικές του προτιμήσεις σχετικά με το τι συνιστά μια «Καλή Κοινωνία». Προφανώς, τις προτιμήσεις του ενός δεν είναι υποχρεωτικό να τις συμμερίζονται άλλοι και δεν υπάρχει τρόπος επίλυσης της διαφοράς με τη λογική ή με προσφυγή στην εμπειρία. Το αποτέλεσμα είναι παράλληλοι μονόλογοι.

Δεν θεωρώ γόνιμη μια τέτοιου είδους προσέγγιση. Στο δικό μου μυαλό, η πρώτη μου υποχρέωσή ως ερευνητή είναι να *εξηγήσω* πώς λειτουργεί ο «μηχανισμός» που εξετάζω (στην προκειμένη περίπτωση ο «μηχανισμός» της ελληνικής κοινωνίας) και να προβλέψω τα αποτελέσματα που παράγει η λειτουργία του. Όταν προσπαθώ να καταλάβω που βρίσκομαι δεν έχει νόημα να δίνω ένα ηθικό πρόσχημο στο αντικείμενο της έρευνάς μου. Κάτι τέτοιο δεν προσθέτει τίποτε στο βαθμό κατανόησης του υπό εξέταση φαινομένου και μπορεί εύκολα να σκιάσει τη κρίση μου, να με ωθήσει στο να ψάχνω τα πράγματα που θέλω να βρω και να αγνοώ όλα τα άλλα και να με εξωθήσει σε κηρύγματα εκ του άμβωνος. Όταν προσπαθώ –όπως στην περίπτωση που συζητάμε– να καταλάβω πώς λειτουργεί μια κοινωνία δεν τη βλέπω ως *καλή ή κακή. Τη βλέπω ως αυτή που είναι.*

2. 4. Β. Η μη ανάδειξη καίριας σημασίας ζητημάτων

Το συμπέρασμα από τα παραπάνω είναι ότι οι ομάδες πίεσης και συμφερόντων που, κατά κύριο λόγο, απαρτίζουν το μωσαϊκό της ελληνικής κοινωνίας των πολιτών δεν έχει νόημα να αντιμετωπίζονται ως εγγενώς καλές ή κακές. Είναι συσσωματώσεις ατόμων με βλέψεις και συμφέροντα τα οποία και προωθούν με τα μέσα που έχουν στη διάθεσή τους (συμπεριλαμβανομένης και της στρεψοδικίας, της επίκλησης –δήθεν– του δημόσιου συμφέροντος ή των αρχών της δικαιοσύνης). Αυτά δεν είναι καλά ή κακά, είναι απλώς αυτά που αναμένει κανείς να συμβαίνουν. Τούτων δοθέντων το ενδιαφέρον ερώτημα δεν είναι το εάν η κοινωνία των πολιτών είναι γενικώς και αορίστως ατροφική. Τα ενδιαφέροντα ζητήματα προς έρευνα είναι:

1. Η μορφολογία του μωσαϊκού των ομάδων συμφερόντων και πίεσης.

Το κεντρικό ερώτημα εδώ είναι: η ελληνική κοινωνία παράγει ομάδες που συγκροτούνται σε στενά συντεχνιακή βάση ή με τρόπο ευρύ και περιεκτικό; Εάν οι ομάδες πίεσης είναι συγκροτημένες σε στενά συντεχνιακή βάση τότε και η προώθηση των συμφερόντων τους θα ορίζεται με στενό τρόπο και θα παίρνει τη μορφή απόσπασης μεριδίου από άλλους. Το σχετικά μικρό μέγεθος μιας ομάδας ειδικών συμφερόντων σημαίνει ότι και το μερίδιό τους από μια (μέσω κάποιας μεταρρύθμισης) αύξηση του εθνικού εισοδήματος θα είναι αντίστοιχα μικρό. Συνεπώς, είναι προτιμότερη η απόσπαση και διατήρηση πλεονεκτημάτων σε βάρος άλλων. Εάν οι ομάδες πίεσης συγκροτούνται με ευρύ τρόπο και περιλαμβάνουν μια πλειάδα επί μέρους συμφερόντων (π.χ. τα σουηδικά εργατικά συνδικάτα) τότε η δομή των κινήτρων της δράσης τους αλλάζει. Οι δυσμενείς συνέπειες από την προώθηση των επί μέρους συμφερόντων «εσωτερικεύονται» και λαμβάνονται υπ' όψη από την ευρύτερη ομάδα. Συνεπώς, η δράση της τελευταίας έχει καλύτερες πιθανότητες να συμβάλλει στην προώθηση στόχων ευεργετικών για ευρύτερα κοινωνικά σύνολα.² Η οργανωτική δομή των μεγάλων παικτών του κοινωνικού παιχνιδιού στην Ελλάδα (ΓΣΕΕ, ΣΕΒ, επιμελητήρια) δεν αποκλείει –κατ' αρχήν– «περιεκτικές» συμπεριφορές. Υπάρχουν, μάλιστα, δείγματα ότι σε κρίσιμες ώρες οι μεγάλοι παίκτες «εσωτερικεύσαν» το γενικότερο πρόβλημα. Ο μεγάλος όγκος των ενδείξεων που έχουμε όμως συνηγορεί υπέρ του ότι –υπό φυσιολογικές συνθήκες– η στενά συντεχνιακή οπτική κυριαρχεί. Οι μεγάλοι παίκτες είναι λιγότερο «περιεκτικοί» από ότι φαίνονται: η ΓΣΕΕ κυριαρχείται από τα συνδικάτα του δημόσιου τομέα, Ο ΣΕΒ –μέχρι πριν– ήταν το προπύργιο του βιομηχανικού κλάδου. Και φυσικά υπάρχει η πληθώρα των μικρών καθαρά συντεχνιακών ομάδων που δεν έχουν λόγους να «εσωτερικεύσουν» τίποτε. Το πρόβλημα είναι ότι οι γνώσεις μας πάνω στα θέματα αυτά είναι σποραδικές και σκόρπιες. Ειδικά δε για το μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα τα ερωτήματα τούτα περνούν, εν πολλοίς, κάτω από τα ραντάρ. Από την κατασκευή του δεν είναι προσανατολισμένο προς το να τα θέτει.

2. Η κατανομή της «ισχύος»

Η πεποίθηση των οπαδών της αμερικανικής «πλουραλιστικής» σχολής ήταν ότι οι ομάδες συμφερόντων και πίεσης, τελικά, θα αλληλο-εξισορροπούσαν.² Η πεποίθηση αυτή διαψεύστηκε από τα πράγματα και διερράγη στο θεωρητικό επίπεδο από τον Μ. Olson. Η πλήρως συμμετρική κατανομή της ισχύος ανάμεσα στις ομάδες συμφερόντων είναι αδύνατη. Οι πολυπληθείς και διασκορπισμένες κοινωνικές ομάδες (όπως καταναλωτές, φορολογούμενοι, φτωχοί, άνεργοι, χρήστες δημόσιων υπηρεσιών, μειονότητες, μετανάστες) έχουν ανεπαρκείς δυνατότητες να κινη-

τοποιήσουν τα «μέλη» τους. Γι' αυτό είναι καταδικασμένες να υποεκπροσωπούνται. Αντίθετα, οι μικρές και συνεκτικές ομάδες συμφερόντων διαθέτουν σημαντικά πλεονεκτήματα.² Έχουν καλύτερη πληροφόρηση, μπορούν να εξασφαλίσουν οργανωτική συνοχή και το κάθε μέλος τους έχει πολλά να κερδίσει ή να χάσει από την έκβαση των δραστηριοτήτων της ομάδας. Κατά συνέπεια, η κατανομή των σχέσεων ισχύος ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες είναι μοιραία ασυμμετρική. Υπάρχουν διαβαθμίσεις στην ασυμμετρία όμως. Το κείμενο ερώτημα για την κατανόηση της ελληνικής κοινωνίας και πολιτικής είναι πόσο έντονη είναι η ανισότητα στην κατανομή της ισχύος ανάμεσα στην πληθώρα των κοινωνικών ομάδων. Οι ενδείξεις που παρέθεσα ήδη από την δεύτερη παράγραφο τούτου του κειμένου (βλ. ΣΘ, τχ. 110) υποδηλώνουν ότι ο βαθμός της ασυμμετρίας στην κατανομή της ισχύος είναι μεγάλος και οι δυνατότητες εξισορρόπησης συμφερόντων από άλλα συμφέροντα μάλλον μικρές. Το πρόβλημα, και πάλι, είναι ότι –σε γενικές γραμμές– υποθέτουμε, δεν ξέρουμε ακριβώς. Θεωρητικά, το μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα θα μπορούσε να είχε ενσωματώσει ερωτήματα αυτής της κατηγορίας και να είχε δώσει ώθηση στη σχετική έρευνα. Το ότι κάτι τέτοιο δεν συνέβη δείχνει ότι από την «φτιαξιά» του δυσκολεύεται να αναδείξει τα ερωτήματα αυτά.

3. Οι επιπτώσεις της επιρροής των ομάδων.

Το μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα υποθέτει ότι η δράση της κοινωνίας των πολιτών έχει ως αποκλειστικό αποτέλεσμα την προστασία του πολίτη από την αυθαιρεσία του κράτους και από τη δύναμη των επιχειρήσεων. Καμιά άλλη διάσταση των επιπτώσεών της δεν εξετάζεται. Η επίδραση όμως των ομάδων συμφερόντων και πίεσης εκτείνεται και σε άλλα πεδία. Έχει επιπτώσεις πάνω στην ανάπτυξη και τον παραγωγικό δυναμισμό μιας χώρας, την κοινωνική δικαιοσύνη και την ποιότητα της διοίκησής της. Το εάν οι επιπτώσεις αυτές σε κάθε ένα από τούτα τα πεδία είναι επωφελείς ή επιβλαβείς δεν μπορεί να προσδιορισθεί εκ των προτέρων. Είναι προς έρευνα.

Στο πεδίο της ανάπτυξης. Οι επιπτώσεις μπορεί να είναι ευεργετικές εάν οι βασικοί παίκτες του οικονομικού παιχνιδιού βρουν ένα *modus vivendi* που εμπεριέχει αμοιβαίες παραχωρήσεις, οικοδομεί εμπιστοσύνη και επιτρέπει τον συντονισμό των ενεργειών τους. Τέτοια παραδείγματα έχουμε από τις Σκανδιναβικές χώρες και τη Γερμανία του 50 και 60. Μπορεί εξίσου καλά όμως το παιχνίδι των ομάδων πίεσης να είναι παράγοντας ματαίωσης κάθε καινοτομίας και αναδιάταξης των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας με αποτέλεσμα την αναπτυξιακή στασιμότητα. Εξαρτάται.

Στο πεδίο της δημοκρατίας. Η δράση ενός πυκνού δικτύου ομάδων μπορεί να είναι, πράγματι, φραγμός στην αυθαιρεσία της εξουσίας και όργανο διάτρησης του πέ-

πλου αδιαφάνειας που υπάρχει σε όλες τις δημοκρατίες. Μπορεί εξίσου καλά να είναι συνταγή διαφθοράς και διευθετήσεων πίσω από κλειστές πόρτες. Εξαρτάται.

Στο πεδίο της κοινωνικής δικαιοσύνης. Μπορεί μια ενεργός κοινωνία πολιτών να είναι ασπίδα προστασίας για τα πιο αδύνατα μέλη της και, σε κάποιο βαθμό, τα συμφέροντα της κάθε ομάδας μπορεί να εξισορροπούνται από αντιστρατευόμενα συμφέροντα άλλων ομάδων. Μπορεί εξίσου καλά μια έντονα ασυμμετρική κατανομή της ισχύος ανάμεσα στις ομάδες συμφερόντων να είναι πηγή νέων ανισοτήτων και συνταγή αρπαγής από ισχυρές ομάδες. Και τάλι εξαρτάται.

Στο πεδίο της δημόσιας διοίκησης. Μια ενεργός κοινωνία πολιτών μπορεί να είναι μοχλός πίεσης για τη βελτίωση των δημόσιων υπηρεσιών. Μπορεί εξίσου καλά να είναι παράγοντας ματαίωσης κάθε προσπάθειας για αποδοτικότερη διάταξη των δυνάμεων του δημόσιου τομέα. Και πάλι εξαρτάται.

Καταλήγοντας

Το μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα δεν απολεί ακριβή περιγραφή των «ελληνικών πραγμάτων» ούτε είναι το κατάλληλο νοητικό εργαλείο για την κατανόησή τους. Η προτεραιότητα σήμερα είναι η χωρίς ωραιοποιήσεις κατανόηση του πώς λειτουργεί η κοινωνία που έχουμε και να δούμε τι μπορούμε να κάνουμε με αυτήν στο προεχές μέλλον. Τούτο προϋποθέτει τη μετατόπιση της ακαδημαϊκής συζήτησης από το κανονιστικό και το «οραματικό» πεδίο στο οποίο, εν πολλοίς, διεξάγεται σήμερα προς τη «ρεαλιστική» παράδοση της πολιτικής σκέψης.

Η ελληνική κοινωνία (όπως και όλες οι άλλες) είναι πεδίο σύγκρουσης ομάδων πίεσης και συμφερόντων. Η κάθε μια από αυτές έχει τις δικές της βλέψεις που –στην ιδιαιτερότητά τους– σχετίζονται με τα συμφέροντα των μελών της παρά με κάποιο «γενικό καλό». Όλες, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο διατυπώνουν αιτήματα προς το κράτος και επιδιώκουν τη μεσολάβησή του είτε για να προωθήσουν τις βλέψεις τους είτε για να αποτρέψουν δυσμενείς για αυτές αποφάσεις. Ο βαθμός της επιρροής τους στο κράτος κάθε άλλο παρά συμμετρικά κατανομημένος μπορεί να υποτεθεί ότι είναι. Το εάν η δράση τους προάγει ή παραβλάπτει (και με ποια έννοια) τα συμφέροντα ευρύτερων κοινωνικών συνόλων δεν είναι δεδομένο, είναι προς έρευνα. Στο σύνολό του, το μωσαϊκό των ομάδων πίεσης και συμφερόντων μοιάζει με ένα καλειδοσκόπιο αναδιασπασόμενων συμμαχιών και οι διαχωριστικές γραμμές των συγκρούσεων στο εσωτερικό του είναι πιο σύνθετες από τι ήταν παλιότερα. Τούτων δοθέντων, η σύλληψη της κοινωνίας των πολιτών ως ενδιάμεσου χώρου ανάμεσα στο κράτος και την αγορά που αντιπαράθεται σε αμφότερα πλώς «μπερδεύει» τη συζήτηση.

Ο ρόλος ακόμη και των ισχυρών «παικτών» του κοινωνικο-πολιτικού παιχνιδιού δεν έχει μελετηθεί επαρκώς. Χρειάζεται να ξέρουμε περισσότερα, εγκυρότερα και *πιο αποστασιοποιημένα* πράγματα για τις ομάδες συμφερόντων και πίεσης στην Ελλάδα. Ποιες είναι και τι θέλουν. Ποια είναι η ιστορία, η συγκρότηση, η λειτουργία, τα μέλη, οι ηγεσίες, τα αιτήματα, οι μέθοδοι δράσης, ο βαθμός της πολιτικής τους επιρροής και η ισχύς της διαπραγματευτικής τους θέσης. Ποια δουλειά κάνουν τα μέλη τους και πώς την κάνουν. Ποιο είναι το εργασιακό, μισθολογικό και ασφαλιστικό τους καθεστώς και τι έχουν πετύχει σχετικά με αυτά.

Χρειάζεται να ξέρουμε περισσότερα σχετικά με τις *επιπτώσεις* των ευνοϊκών ρυθμίσεων που έχουν κερδηθεί από επί μέρους ομάδες συμφερόντων. Οι επιπτώσεις αυτές μπορεί να αφορούν τα δημόσια οικονομικά, την ανισότητα, τη διοίκηση, το κόστος ζωής, το κόστος παραγωγής, τις επενδύσεις, την αγορά προϊόντων, την παραγωγικότητα και, τελικά, τις αναπτυξιακές επιδόσεις μιας οικονομίας. Ακόμη και μια απλή χαρτογράφηση των ειδικών ρυθμίσεων υπέρ της μιας ή της άλλης ομάδας και των επιπτώσεών τους μπορεί να αλλάξει τους όρους της πολιτικής συζήτησης.

Ο ερευνητής που θα ψάξει τέτοια πράγματα θα βρεθεί μπροστά σε μεγάλα κενά πληροφόρησης. Πάντα θεωρούσα ότι η έλλειψη έγκυρης και απαλλαγμένης από σκοπιμότητες πληροφόρησης ήταν ένα από τα πιο βαθιά προβλήματα της Ελλάδας. Εξακολουθώ να το πιστεύω. Μόνο που δεν πιστεύω πλέον ότι πρόκειται για τυχαία αμέλεια. Τα μέλη ενός εύπορου ασφαλιστικού ταμείου δεν επείγονται να γίνει ευρέως γνωστό ότι επιδοτούνται από ανθρώπους πολύ φτωχότερους από αυτούς. Οι υπάλληλοι μιας ΔΕΚΟ δεν θα ήθελαν να συγκριθεί το επίπεδο των αποδοχών τους με αυτό των υπολοίπων. Παρά ταύτα, τα εμπόδια δεν είναι ανυπέρβλητα. Πρώτα από όλα, πληροφόρηση για τέτοια ζητήματα μπορεί να βρεθεί ή να συναχθεί από τη νομοθεσία, τις συλλογικές συμβάσεις, κανονισμούς εργασίας, εκθέσεις και λογιστικά στοιχεία οργανισμών, τον τρόπο λειτουργίας των αγορών κλπ. Δεύτερο, το ότι οι πληροφορίες αυτές δεν είναι εύκολα προσβάσιμες, εν μέρει, οφείλεται και στο ότι πολύ λίγοι τις ζητούνε. Μια μετατόπιση της έρευνας προς τέτοιες κατευθύνσεις θα συνέβαλε στον περιορισμό της αδιαφάνειας κατά τρόπο που σίγουρα θα επικροτούσαν οι εμπνευστές του μεταπολιτευτικού κοινωνιολογικού παραδείγματος.

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

για την Ενότητα 1.3 του πρώτου μέρους (βλ. ΣΘ, τχ. 110).

Δημόσια απασχόληση: Πηγές και μετρήσεις.

1. Εκτίμηση για το 1956-58.

Πηγές και μετρήσεις.

α) Απογραφή δημοσίων πολιτικών υπαλλήλων 1956.

ι) Δημόσιοι πολιτικοί υπάλληλοι τακτικοί και έκτακτοι.

Περιλαμβάνονται: εκπαιδευτικοί, δικαστικοί, αστυνομία πόλεων, πυροσβεστικό σώμα και ταχυδρομικοί.

Δεν περιλαμβάνονται: ένοπλες δυνάμεις, χωροφυλακή, λιμενικό, ΝΠΔΔ.

Σύνολο δημοσίων υπαλλήλων: 73,921. (εκ των οποίων οι 70.776 τακτικοί και οι 3.145 έκτακτοι).

ii) Αγροφυλακή: **8.329.**

iii) Υπάλληλοι με σχέση ιδιωτικού δικαίου: **24.951.**

Σύνολο i + ii + iii: 107,201.

β) Απογραφή ΝΠΔΔ 1957: 69.611 (εκ των οποίων 35.512 τακτικοί, 9.844 μη τακτικοί, 24.255 ιδιωτικού δικαίου).

Περιλαμβάνονται: Πανεπιστήμια, νοσοκομεία, τοπική αυτοδιοίκηση, κοινωνική ασφάλιση, κρατικές εκμεταλλεύσεις και επιχειρήσεις κλπ.

Εξαιρούνται οι κληρικοί, ΔΕΗ, ΟΤΕ, Τράπεζες.

γ) Απογραφή Ιουνίου 1958 Τραπεζών, ΟΤΕ, ΔΕΗ.

ι) Όλες οι τράπεζες, πλην Εμπορικής, Ιονικής-Λαϊκής:

Τράπεζα της Ελλάδος: 3.717 * + Εθνική: 4.939 + Αγροτική: 3.469 + Λοιπές: 801 = **Σύνολο: 12.926.**

* Σημείωση: Ο αριθμός για την Τράπεζα της Ελλάδος αναφέρεται στο 1956 και προέρχεται από τον τόμο: Τα Πρώτα Πενήντα Χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος (1978).

ii) ΟΤΕ: **6.604.**

iii) ΔΕΗ: **4.764.**

Σύνολο i + ii + iii: 24.294.

δ) Εκτιμήσεις βάσει της Απογραφής του 1961

Υποθέτοντας ότι οι αριθμοί δεν άλλαξαν ουσιαδώς μεταξύ 1956/57 και 1961, έχουμε:

i) Στρατιωτικοί: 31.574.

ii) Κληρικοί: 8.009

iii) Χωροφυλακή – Λιμενικό: Από Απογραφή του 1961 έχουμε σύνολο Σωμάτων Ασφαλείας 31.052. Αφαιρούμε τους 9.481 που σύμφωνα με την απογραφή του 1956 ανήκαν στην Αστυνομία πόλεων και το Πυροσβεστικό (οι οποίοι έχουν ήδη μετρηθεί) και έχουμε μίαν εκτίμηση 21.000 ανδρών για Χωροφυλακή – Λιμενικό.

Σύνολο i + ii + iii: 60.500.

ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ για το 1956-58: 261.606

2. Εκτίμηση για το 1961.

Πηγές και μετρήσεις.

α) Απογραφή δημοσίων πολιτικών υπαλλήλων 1961:

i) Δημόσιοι πολιτικοί υπάλληλοι τακτικοί και έκτακτοι. Περιλαμβάνονται εκπαιδευτικοί, δικαστικοί, ταχυδρομικοί. Δεν περιλαμβάνονται: ένοπλες δυνάμεις, αστυνομία πόλεων, πυροσβεστικό σώμα, χωροφυλακή, λιμενικό, ΝΠΔΔ. **Σύνολο: 73.788** [εκ των οποίων 67.662 τακτικοί και 6.126 έκτακτοι].

* Σημείωση: Το συγκρίσιμο μέγεθος του 1956 είναι 73.921 – 9.481 (Αστυνομία Πόλεων + πυροσβεστικό) = 64.440.

ii) Υπάλληλοι με σχέση ιδιωτικού δικαίου: **3.642**

* Σημείωση: Ο αντίστοιχος αριθμός του 1956 ήταν 24.951. Αν και από την απογραφή του 1961 παραλείπονται οι ημερομίσθιοι και ωρομίσθιοι, μέρος του προσωπικού καθαρότητας και οι προσλαμβανόμενοι για συγκεκριμένο έργο δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι ιδιωτικού δικαίου υπάλληλοι μειώθηκαν εξισορροπώντας την αύξηση των τακτικών δημοσίων υπαλλήλων.

iii) Αγροφυλακή: **8.615.**

iv) Στρατιωτικοί: **31.574.**

v) Σώματα Ασφαλείας (Χωροφυλακή: 20.630, Λιμενικό: 776, Αστυνομία πόλεων: 7973, Πυροσβεστικό: 1.673): **31.052.**

vi) Κληρικοί: **8.009**

vii) ΑΕΙ: **1.548.**

viii) Νοσηλευτικά Ιδρύματα: **9.509.**

Σύνολο i + ii + iii + iv + v + vi + vii + viii: 167.737.

β) ΝΠΔΔ. Εκτιμήσεις για το 1961.

Σύμφωνα με την Απογραφή ΝΠΔΔ του 1957 είχαμε 69.611 απασχολούμενους. Από αυτούς πρέπει να αφαιρέσουμε τα ΑΕΙ και τα νοσηλευτικά ιδρύματα γιατί έχουν ήδη συμπεριληφθεί παραπάνω. Η απασχόληση του 1957 ήταν στα ΑΕΙ: 1.455 (αύξηση 6% μεταξύ 1957-61) και Νοσηλευτικά: 7.631 (αύξηση 25% μεταξύ 1957-61). Άρα, η εκτός ΑΕΙ και νοσηλευτικών ιδρυμάτων απασχόληση στα ΝΠΔΔ το έτος 1957 ήταν: 69.611 - 1.455 - 7.631 = 60.525.

Υποθέτουμε ότι ο αριθμός αυτός αυξήθηκε κατά ποσοστό ίσο με το μέσο όρο του 6 και 25% (ήτοι 15%) μέσα στην τετραετία 1957 -61 και έχουμε την εκτίμηση: 60.500 * 1,15 = **69.500.**

γ) ΔΕΗ, ΟΤΕ, Τράπεζες.

i) Τράπεζες πλην Εμπορικής, Ιονικής-Λαϊκής: Τράπεζα Ελλάδος: 3.329 * + Εθνική: 5,500 + Αγροτική: 3.800 (εκτιμώμενη 10% αύξηση σε σχέση με το 1958) + Λοιπές: 900 (εκτίμηση) = **Σύνολο: 13.529.**

* Σημείωση. Ο αριθμός για την Τράπεζα της Ελλάδος αναφέρεται στο 1961 και προέρχεται από τον τόμο: Τα Πρώτα Πενήντα Χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος (1978).

ii) ΟΤΕ: 9.039. [Πηγή: ΟΤΕ, Εκθέσεις επί του Ισολογισμών και Πεπραγμένων].

iii) ΔΕΗ: 11.084 [Πηγή: ΔΕΗ. Ισολογισμός και Έκθεσις Πεπραγμένων].

Σύνολο i + ii + iii: 33.652.

ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ για το 1961: 270.889.

3. Εκτιμήσεις για τη δεκαετία του 70.

α) Ανώτατον Συμβούλιον Δημοσίων Υπηρεσιών, 1970.

Οι τακτικές θέσεις των πολιτικών υπαλλήλων δημοσίων υπηρεσιών ήταν: 107.019.

Περιλαμβάνει: μονίμους, μετακλητούς, επί θητεία διοικητικούς, τεχνικούς, υγειονομικούς, ταχυδρομικούς υπαλλήλους και εκπαιδευτικούς.

Δεν περιλαμβάνει: έκτακτους υπαλλήλους, δικαστικούς, υπαλλήλους δικαστηρίων, σώματα ασφαλείας αγροφύλακες, κληρικούς, ΑΕΙ και νοσηλευτικά ιδρύματα.

Οι 107.019 είναι συγκρίσιμο μέγεθος με τους 67.662 του 1961 εάν αφαιρεθούν οι 1.533 δικαστικοί και οι 2.574 της γραμματείας των δικαστηρίων. Συνεπώς, το συγκρίσιμο μέγεθος για το 1961 είναι: 63.555 (πράγμα που συνεπάγεται αύξηση κατά 43.500 του αριθμού των υπαλλήλων εντός της 9ετίας).

β) Υπουργείο Προεδρίας Στατιστική Προσωπικού Δημοσίων Υπηρεσιών. 1972-9.

Ο ορισμός των δημοσίων υπηρεσιών στην έκδοση αυτή είναι πολύ στενός. Περιλαμβάνονται οι μόνιμοι και δόκιμοι δημόσιοι υπάλληλοι και το αορίστου χρόνου υπαλληλικό και εργατοτεχνικό προσωπικό των δημοσίων υπηρεσιών.

Πίνακας Α.1. Προσωπικό Δημοσίων Υπηρεσιών 1972-80.

Έτος	Μόνιμοι	Σύνολο	% Αύξηση
1972	44.985	53.914	
1973	46.341	55.753	3,4%
1974	47.478	57.871	3,8%
1975	52.001	64.659	11,7%
1976	55.430	69.711	7,8%
1977	63.160	77.823	11,6%
1978	63.370	77.939	0,15%
1980	69.428	105.149	34,9%

Δεν περιλαμβάνονται: οι ειδικές θέσεις υπαλλήλων, οι μετακλητοί επί θητεία υπάλληλοι, οι υπάλληλοι του υπουργείου των εξωτερικών, όλοι οι δικαστικοί και οι υπάλληλοι δικαστηρίων και -κυρίως- όλοι οι εκπαιδευτικοί. Επιπλέον, δεν περιλαμβάνονται τα ΝΠΔΔ και τα ΚΝΠΙΔ.

4. Εκτίμηση για το 1980.

Πηγές και μετρήσεις.

α) Υπουργείο Προεδρίας. Στατιστική Προσωπικού Δημοσίων Υπηρεσιών. 1980.

Πίνακας Α.2. Τα στοιχεία του Υπουργείου Προεδρίας.

Υπηρεσίες	
Υπουργεία - Μόνιμοι	69.428
Υπουργεία - Επί συμβάσει ΙΔ	35.721
ΝΠΔΔ - Μόνιμοι	39.474
ΝΠΔΔ - Επί συμβάσει ΙΔ	23.769
Υπουργείο Εξωτερικών	1.323
Δικαστικοί - Υπάλληλοι Δικαστηρίων*	5.480
Εκπαιδευτικοί	71.310
Βουλή	436
ΟΤΑ	27.897
Σύνολο	274.838

* Εκ των οποίων, οι 2.043 ήταν δικαστικοί και οι υπόλοιποι υπάλληλοι δικαστηρίων.

Από το παραπάνω σύνολο λείπουν τα ΚΝΠΙΔ, οι στρατιωτικοί και τα σώματα ασφαλείας.

β) ΚΝΠΙΔ (δημόσιες επιχειρήσεις κλπ). Το δελτίο του Υπουργείου Προεδρίας δίνει ένα αναδρομικό μέγεθος για τα ΚΝΠΙΔ κατά το προεκλογικό έτος 1981 : 148.788. Το μέγεθος αυτό για το 1980 πρέπει να ήταν κοντά στις 140.000.

γ) Σώματα ασφαλείας, στρατιωτικοί και κληρικοί.

Σώματα ασφαλείας: 34.995. (Πηγή: Προϋπολογισμός 1981).

Στρατιωτικοί: 50.500, (Πηγή: IISS, Military Balance 1980-81, p. 27).

Κληρικοί: 9.463, (Πηγή: Προϋπολογισμός 1982, Εισηγητική Έκθεση, Παράρτημα Β, Πίνακας Β.5).

Σύνολο: 94.958.

ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ για το 1980: 509.796.

5. Εισηγητικές Εκθέσεις Προϋπολογισμών.

Πίνακας Α.3. Δημόσιοι υπάλληλοι κεντρικής κυβέρνησης: τακτικοί, έκτακτοι και σώματα ασφαλείας.*

Έτος	Τακτικοί	Έκτακτοι	Σώματα ασφαλείας	Σύνολο
1974	112.896		34.000	146.896
1975	114.950		33.664	148.614
1976	118.935		34.627	153.562
1980	139.966		34.995	174.961
1981	151.789		41.025	192.814
1982	169.409	39.122	44.533	253.064
1983	174.503	43.163	46.119	263.785
1984	181.470	39.927	46.686	268.083
1985	204.002	29.448	48.326	281.776
1986	219.070	19.206	47.026	285.302
1987	222.797	18.658	48.052	289.507
1988	220.506	20.242	48.991	289.739
1989	226.558	35.598	48.740	310.896

1990	223.788	31.650	48.245	303.683
1991	225.193	33.966	52.113	311.272
1992	221.529	22.382	50.607	294.518
1993	227.702	27.411	51.877	306.990
1994	222.607	25.139	50.564	298.310
1995	233.090	23.376	52.421	308.887
1996	239.248	20.815	54.065	314.128
1997	239.185	24.096	52.856	316.137
1998	242.878	25.872	57.631	326.381
1999	245.170	25.656	63.319	334.145
2000	250.700	25.769	65.914	342.383
2001	243.655	9.560	65.925	319.140
2001 αναθ.	262.605	28.446	68.350	359.401
2002	263.360	27.934	69.685	360.979
2003	271.181	21.999	70.065	363.245
2004	271.370	26.540	75.072	372.982
2005	277.370	27.608	74.783	379.761
2006	282.416	31.679	74.390	388.485
2007	287.722	40.909	74.133	402.764
2008	289.153	42.328	74.247	405.728
2009	290.834	42.494	76.083	409.411

Προσωπικό νοσηλευτικών ιδρυμάτων (συμπεριλαμβανομένων και των εκτάκτων):

1999	90.386
2000	90.383
2001	91.178
2002	92.290
2003	93.217
2004	93.799
2005	97.525
2006	98.095
2007	100.406
2008	100.952
2009	102.502

* Εξαιρείται το προσωπικό των νοσηλευτικών ιδρυμάτων για λόγους διαχρονικής συγκρισιμότητας των στοιχείων. Το προσωπικό αυτό δεν περιλαμβάνονταν πριν το 1999.

6. Εκτιμήσεις για δεκαετίες του 80, 90 και 2000.

Πηγές και μετρήσεις.

A) Υπουργείο Προεδρίας. Δελτίο Στατιστικών Στοιχείων Προσωπικού του Δημόσιου Τομέα. Απογραφή της 31/12 κάθε έτους.

Περιλαμβάνει τακτικό προσωπικό (μόνιμο, αορίστου χρόνου) και έκτακτο. Καλύπτει τις Δημόσιες Υπηρεσίες, ΝΠΔΔ, ΟΤΑ, ΚΝΠΙΔ

Δεν περιλαμβάνονται: α) Στρατιωτικοί, β) Σώματα Ασφαλείας, γ) Λιμενικό, δ) Διπλωματικοί, ε) Εκπαιδευτικοί, στ) Δικαστικοί, ζ) Κληρικοί, η) Ιατρικό Προσωπικό ΕΣΥ, ΙΚΑ. **B) Άλλες Πηγές (για τα ελλείποντα στοιχεία): Στατιστική Επετηρίδα, Εισηγητικές Εκθέσεις Προϋπολογισμών και Military Balance.**

Πίνακας Α.4. Υπολογισμοί για τα έτη 1984-1993.

	1984	1985	1986	1990	1991
Δημόσιες Υπηρεσίες Σύνολο	117.443	125.662	120.342	118.642	116.695
Μόνιμοι	80.501	111.448	107.492	103.071	102.046
Αορίστου Χρόνου	36.942	14.214	12.850	15.571	14.649
ΝΠΔΔ - Σύνολο	69.617	73.154	77.007	108.663	113.594
Μόνιμοι	41.862	55.602	48.613	95.488	98.545
Αορίστου Χρόνου	27.735	17.552	28.394	13.175	15.049
ΟΤΑ	26.253	29.440	29.144	41.905	42.412
ΚΝΠΙΔ	158.120	159.666	176.777	213.809	210.455
Έκτακτοι-Σύνολο	Na	na	36.576		12.534
Σύνολο Δελτίου	380-400		439.846	483-500	495.690
Από άλλες πηγές					
Εκπαιδευτικοί *			95.238		109.546
Ένοπλες Δυνάμεις #			72.500	35.700	32.700
Σώματα Ασφαλείας ##			47.026	48.245	52.113
ΥπΕΞ ##			1.504	1.512	1.958
Δικαστικοί (εκτιμήσεις)***			2.500	2.500	2.500

Ιατροί ΕΣΥ-ΙΚΑ	14.067	18.287	18.390
Ιατροί + Νοσοκόμες	38.431	47.161	47.967
Κληρικοί (εκτιμήσεις) ###	9.500	9.500	9.500
Σύνολο άλλων πηγών	242.335		226.707
Γενικό Σύνολο	682.181		722.397

* Νηπιαγωγεία, Δημοτικά, Γυμνάσια, Λύκεια, Τεχνική μέση εκπαίδευση. Πηγή Στατιστική Επετηρίδα.

** Νοσοκομειακοί γιατροί ως προσέγγιση. Πηγή: Στατιστική Επετηρίδα.

*** Οι δικαστικοί ήταν 2.043 το 1980 και 3.038 το 2009 (Πηγή: Υπουργείο Δικαιοσύνης.). Υποθέτουμε 2.500 για τη δεκαετία του 80 και 3.000 για τα επόμενα έτη.

Πηγή: Military Balance 1985-86, 1986-87, 1990-91, 1991-92.

Πηγή: Προϋπολογισμοί. Εισηγητικές Εκθέσεις.

Οι κληρικοί ήταν 9.463 το 1980 (Πηγή: Εισηγητική Έκθεση Προϋπολογισμού για το 1982). και 10.139 το 2010. Υποθέτουμε 9.500 για τις δεκαετίες του 80-90

Πίνακας Α.4 (συνέχεια). Υπολογισμοί για τα έτη 1996-2007.

	1996	2000	2003	2007
Δημόσιες Υπηρεσίες Σύνολο	113.355	103.538	90.854	96.973
Μόνιμοι	103.970	97.204	84.926	85.866
Αορίστου Χρόνου	9.385	6.334	5.929	11.107
ΝΠΔΔ – Σύνολο	115.574	113.770	116.642	119.387
Μόνιμοι	106.845	109.490	109.123	110.479
Αορίστου Χρόνου	8.729	4.280	7.519	8.908
ΟΤΑ	47.337	61.226	80.391	91.274
ΚΝΠΙΔ	132.726	126.386	79.235	73.850
Έκτακτοι-Σύνολο				
Σύνολο Δελτίου	408.992	404.920	367.122	381.484
Από άλλες πηγές				
Εκπαιδευτικοί (Στατ. Επετ)*	129.120	135.657	157.960	162.202
Ένοπλες Δυνάμεις #	49.100	60.849	79.279	89.000
Σώματα Ασφαλείας ##	54.065	65.914	70.065	74.133
ΥΠΕΞ ##	2.042	2.045	2.030 (εκτ)	2.050 (εκτ)
Δικαστικοί (εκτιμήσεις)***	3.000	3.000	3.000	3.038
Ιατροί ΕΣΥ-ΙΚΑ**	21.426	23.486	24.227	25.495
Ιατροί + Νοσοκόμες	53.005	57.355	63.013	61.929
Κληρικοί (εκτιμήσεις) ###	9.500	10.000	10.000	10.000
Σύνολο άλλων πηγών	268.253	300.951	343.561	365.918
Γενικό Σύνολο	677.245	705.871	710.683	747.402

* Νηπιαγωγεία, Δημοτικά, Γυμνάσια, Λύκεια, Τεχνική μέση εκπαίδευση. Πηγή Στατιστική Επετηρίδα.

** Νοσοκομειακοί γιατροί ως προσέγγιση. Πηγή: Στατιστική Επετηρίδα.

*** Οι δικαστικοί ήταν 2.043 το 1980 και 3.038 το 2009 (Πηγή: Υπουργείο Δικαιοσύνης.). Υποθέτουμε 2.500 για τη δεκαετία του 80 και 3.000 για τα επόμενα έτη.

Πηγή: Military Balance 1996-97, 2000-1, 2003-4, 2007, 2008, 2010.

Πηγή: Προϋπολογισμοί. Εισηγητικές Εκθέσεις. Περιλαμβάνονται και οι έκτακτοι.

Οι κληρικοί ήταν 9.463 το 1980 (Πηγή: Εισηγητική Έκθεση Προϋπολογισμού για το 1982) και 10.139 το 2010. Υποθέτουμε 9.500 για τη δεκαετία του 90 και 10.000 από το 2000 και μετά.

7. Στοιχεία ILO, LABORSTA, Public Sector Employment

Πίνακας Α.5. ILO, Public Sector Employment Σε χιλιάδες.

	1985-6*	1990	1997	2000	2003	2008
Σύνολο Δημόσιου Τομέα	743,3	786,2	841,4	863,7	919,9	1.022,1
Εκ των οποίων						
Γενική Κυβέρνηση			286,4	303,7	318	392,3
Δημόσιες Επιχειρήσεις			554,9	560	601,9	629,8
Κεντρική Κυβέρνηση			768,2	775,6	815,7	895,1
Τοπική Αυτοδιοίκηση			73,1	88,1	104,2	127

* Είναι μάλλον βέβαιο ότι αναφέρεται στο 1986.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Για μια κριτική θεώρηση της θέσης «υπερτροφικό κράτος–ατροφική κοινωνία των πολιτών» που καταλήγει σε συμπεράσματα παρόμοια με αυτά του παρόντος άρθρου, βλ. Βούλγαρης (2006).
- 2 Η έκφραση υπερτροφικό κράτος είναι ο όρος της επιλογής του Ν. Μουζέλη (Μουζέλης, 2007).
- 3 Οι δαπάνες της Γενικής Κυβέρνησης περιλαμβάνουν τις δαπάνες: α) του κεντρικού κράτους, β) των ΝΠΔΔ, γ) των Ασφαλιστικών ταμείων και δ) των οργανισμών της τοπικής αυτοδιοίκησης.
- 4 European Economy, Statistical Annex, Main Economic indicators, τεύχη Spring 2002 και 2004. Το Statistical Annex, Spring 2010, δίνει ένα ακόμη χαμηλότερο μέσο ποσοστό: 20,7%. Τούτο αντανακλά την πρόσφατη αναθεώρηση των στοιχείων του ΑΕΠ. Επιμένω στα προ των αναθεωρήσεων στοιχεία (που δίνουν πάντα υψηλότερες εκτιμήσεις) γιατί αυτά εξασφαλίζουν καλύτερα τη συνέχεια των χρονοσειρών μας (τα αναθεωρημένα στοιχεία δεν καλύπτουν όλα τα χρόνια που μας ενδιαφέρουν).
- 5 Θα θυμίσω ότι το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει και από τα ποσοστά των εργαζομένων στο δημόσιο τομέα στο σύνολο των απασχολούμενων ή στο σύνολο του εργατικού δυναμικού.
- 6 Τα ακριβή ποσοστά είναι 29% (former definition) σύμφωνα με την European Economy, Statistical Annex, Spring 2002 και 30,3% σύμφωνα με τα Βασικά Εθνικολογιστικά Μεγέθη του ΥΠΕΘΟ (2001).
- 7 European Economy, Statistical Annex, Spring 2002, πίν. 74-A.
- 8 Τα ακριβή ποσοστά είναι 34,7% (former definition) σύμφωνα με την European Economy, Statistical Annex, Spring 2002 και 35,4% σύμφωνα με τα Βασικά Εθνικολογιστικά Μεγέθη του ΥΠΕΘΟ (2001).
- 9 Τα ακριβή ποσοστά είναι 41,9% (former definition) σύμφωνα με την European Economy, Statistical Annex, Spring 2002 και 43,1% σύμφωνα με τα Βασικά Εθνικολογιστικά Μεγέθη του ΥΠΕΘΟ (2001).
- 10 Τα με βάση τους παλιούς ορισμούς ακριβή ποσοστά είναι 50,2% σύμφωνα με την European Economy, Statistical Annex, Spring 2007 και 51,6% σύμφωνα με τα Βασικά Εθνικολογιστικά Μεγέθη του ΥΠΕΘΟ (2001). Το μετά την πρόσφατη αναθεώρηση ποσοστό για το 1990 είναι 44,8% του ΑΕΠ (European Economy, Statistical Annex, Autumn 2010, Table 75). Το χαμηλότερο ποσοστό που προκύπτει μετά την αναθεώρηση αντανακλά την προς τα επάνω αναθεώρηση των στοιχείων του ΑΕΠ (δηλαδή του παρονομαστή του κλάσματος) και όχι κάποια επανεκτίμηση των δημοσίων δαπανών (δηλαδή του αριθμητή). Επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι αναθεωρημένα στοιχεία δεν είναι διαθέσιμα για την προ του 1988 περίοδο. Γι' αυτό και είναι σκόπιμη η παράθεση και των δυο σειρών που έχουμε.
- 11 Οι ελληνικές δημόσιες δαπάνες ήταν ποσοστιαία μεγαλύτερες από αυτές της Ισπανίας, Ιρλανδίας, Πορτογαλίας και της Μ. Βρετανίας, περίπου ισοδύναμες με αυτές της Γαλλίας και Γερμανίας αλλά μικρότερες από τις αντίστοιχες του Βελγίου, της Ιταλίας, της Ολλανδίας και των Σκανδιναβικών χωρών. Βλ. European Economy, Statistical Annex, Spring 2002, πίν. 74-A.
- 12 Ενδεικτικά αναφέρω τα ακριβή ποσοστά: Α) Σύμφωνα με τις παλιές σειρές: 1991: 41,7%, 1993: 46,4%, 1996: 44,1%, 2000: 46,6%, 2003: 44,7%, 2007: 46,2%. Τα αντίστοιχα ποσοστά για την ΕΕ των 15 ήταν: 1991, 1993 μη διαθέσιμα, 1996: 50%, 2000: 44,9%, 2003: 47,4%. [Πηγή: European Economy, Statistical Annex, Autumn 2007]. Β) Σύμφωνα με τις αναθεωρημένες σειρές τα ποσοστά ήταν: 1991: 41,7%, 1993: 46,4%, 1996: 44,1%, 2000: 46,6%, 2003: 44,7%, 2007: 6,2%. Τα αντίστοιχα ποσοστά για την ΕΕ των 15 ήταν: 1991, 1993 μη διαθέσιμα, 1996: 50%, 2000: 44,9%, 2003: 47,4%, 2007: 45,9%. [Πηγή: European Economy, Statistical Annex, Autumn 2010, πίν. 75].
- 13 European Economy, Statistical Annex, Autumn 2010, πίν. 75.
- 14 Αλιβιζάτος (1986), Κεφ. 2.
- 15 Ιορδάνογλου (υπό έκδοση), Κεφ. 4.
- 16 Για μια παρόμοια προσέγγιση βλ. Βούλγαρης (2008), σ. 315.
- 17 Μαυρογορδάτος (2005), σ. 238-239
- 18 Στην ελληνική βιβλιογραφία μια παρουσίαση των διαφόρων εκδοχών υπάρχει στα: Μουζέλης (2006), Σωτηρόπουλος (2004). Στην αγγλική οι Cohen και Arato (1992) προσφέρουν μια διεξοδική αναδρομή στην εξέλιξη της έννοιας της κοινωνίας των πολιτών ενώ ο Edwards (2009) προσφέρει μιαν έξυπνη εισαγωγή.
- 19 Μουζέλης (2006).
- 20 Αναφέρομαι στην επιχειρηματολογία περί «special interests» και «encompassing groups» του Mancur Olson (Olson, 1982, κεφ. 3 και σ. 89-92).
- 21 Olson (1965), Κεφ. 5.
- 22 Olson (1965).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.

- Αθανασόπουλος Δ. Σ., (1983), *Η Ελληνική Διοίκηση*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Αλιβιζάτος Νίκος (1986), *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε Κρίση (1922-1974)*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Βούλγαρης Γιάννης (2006), «Κράτος και Κοινωνία Πολιτών στην Ελλάδα. Μια Σχέση προς Επανεξέταση;» *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 28, Νοέμβριος 2006, σ. 5-33.
- Βούλγαρης Γιάννης (2008), *Η Ελλάδα από την Μεταπολίτευση στην Παγκοσμιοποίηση*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα.
- Cohen J. L. and Arato A., (1992), *Civil Society and Political Theory*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts..
- ΔΕΗ. *Ισολογισμοί και Εκθέσεις Πεπραγμένων*. Ετήσιο. Διάφορα έτη.
- Edwards Michael, (2009), *Civil Society*, 2nd edition, Polity Press, Cambridge.
- European Commission, *European Economy, Statistical Annex*, διάφορα έτη.
- ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα Απογραφής Δημοσίων Πολιτικών Υπαλλήλων της 1 Οκτωβρίου 1956*, Αθήναι, 1958.
- ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα Απογραφής Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου της 1^{ης} Οκτωβρίου 1957*, Αθήναι, 1958.
- ΕΣΥΕ, *Αποτελέσματα Απογραφής Προσωπικού Τραπεζών, ΟΤΕ, ΔΕΗ της 1^{ης} Ιουνίου 1958*, Αθήναι, 1959.
- ΕΣΥΕ, *Απογραφή Μισθολογίου Δημοσίων Υπαλλήλων 1^{ης} Αυγούστου 1961*, Αθήναι, 1962.
- ΕΣΥΕ, *Στατιστική Επετηρίδα*, Διάφορα έτη.
- International Labor Organization (ILO), LABORSTA, Internet: Public Sector Employment
- International Institute of Strategic Studies (IISS), *Military Balance*, various dates.

- Ιορδάνογλου Χ. Ι, (υπό έκδοση), *Μετεμφυλιακή Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*.
- Μαυρογορδάτος Γ. Θ., (2005), *Ομάδες Πίεσης και Δημοκρατία*, 3^η Έκδοση, Πατάκης, Αθήνα.
- Μουζέλης Ν. (2006), «Το νόημα της κοινωνίας των Πολιτών», *Εισαγωγή στο Μακροδημήτρης Α., Κράτος και Κοινωνία των Πολιτών*, Β' Έκδοση, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα.
- Olson Mancur (1965), *The Logic of Collective Action*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Olson Mancur (1982), *The Rise and Decline of Nations*, Yale University Press, New Haven.
- ΟΤΕ, *Εκθέσεις επί του Ισολογισμών και των Πεπραγμένων*. Ετήσιο, διάφορα έτη.
- Σωτηρόπουλος Δ. Α. (2004), «Τρέχουσες Αντιλήψεις και Ερωτήματα για την Κοινωνία των Πολιτών» και «Η Κοινωνία των Πολιτών στην Ελλάδα: Ατροφική ή Αφανής;», στο Σωτηρόπουλος Δ.Α. (Επιμέλεια), *Η Άγνωστη Κοινωνία των Πολιτών*, σελ. 17-34 και 117-162, Ποταμός, Αθήνα.
- Τράπεζα της Ελλάδος (1978), *Τα Πρώτα Πενήντα Χρόνια της Τραπεζής της Ελλάδος*, Αθήνα.
- Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, *Βασικά Εθνικολογιστικά Μεγέθη της Ελληνικής Οικονομίας, 1960-99, με βάση το σύστημα ΕΣΟΛ-95*, ΥΠΕΘΟ, Αθήνα 2001.
- Υπουργείο Οικονομικών, *Προϋπολογισμοί. Εισηγητικές Εκθέσεις*.
- Υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως, *Στατιστική του Προσωπικού των Δημοσίων Υπηρεσιών*, Αθήναι, 1972-1979.
- Υπουργείο Προεδρίας Κυβερνήσεως (αρχικά) και Υπουργείο Εσωτερικών (μετέπειτα), *Δελτίο Στατιστικών Στοιχείων Προσωπικού του Δημοσίου Τομέα*. Ετήσιο (αποτελέσματα ετήσιας απογραφής).

TIMH 5€

the books' journal

ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ • ΓΡΑΜΜΑΤΑ • ΤΕΧΝΕΣ • ΙΔΕΕΣ • ΠΟΛΙΤΙΚΗ